

ТРАНСПОРТ ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ МАЗМУНИ, ТАРКИБИ ВА МИНТАҚА ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Турсунов Озодбек Бадалович

магистрант, Фарғона Давлат Университети

Аннотация: *Ишлаб чиқариш инфратузилмаси хизмат кўрсатиш орқали халқ хўжалиги негиз тармоқлари ҳамда инфратузилма мажмуасининг меъёрида амал қилиши ва босқичма-босқич ривожланишига ёрдам берган ҳолда ялпи ижтимоий ишлаб чиқариш барча шакллари ва қисмлари айланишининг узлуксизлигини таъминлайди.*

Калит сўзлар: *ишлаб чиқариш, иқтисод, меҳнат, инфратузилма.*

“Инфратузилма” тушунчасининг мазмуни ҳақида чуқурроқ тасаввурга эга бўлиш учун инфратузилма мажмуаси таркибини (инфратузилма турларини) кўриб чиқиш лозим.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси моддий-техника таъминоти тармоқлари, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, юк транспорти ва алоқанинг барча турлари, энергия ва иссиқлик узатиш тармоғи, иссиқлик ва сув таъминоти тизими, ахборотларни қайта ишлаш (ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи барча ахборотларни) ва бошқа тармоқлар мажмуини ўз ичига олади.

Ижтимоий инфратузилма бевосита ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи ижтимоий тармоқлар мажмуини ўз ичига олади. Ижтимоий инфратузилма олий, умумий ва касбий таълимни, илм-фан, соғлиқни сақлаш, уй-жой мажмуаси, истеъмол товарлари савдосини, болалар мактабгача муассасаларини, маданият ва ҳ.к.ни ўзида мужассамлаштиради. У аҳолининг турмуш даражасини ошириш ва ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида ноишлаб чиқариш хусусиятига эга турли хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондириш орқали уларни такрор ишлаб чиқариш ва яшашлари учун шарт-шароит яратади.

Институционал инфратузилма бутун жамият даражасида илмий, бошқарув, ҳуқуқни муҳофазалаш ва ҳимоя хусусиятидаги ижтимоий фойдали ноишлаб чиқариш хизматларини кўрсатишни ўз ичига олади. Унинг ташкилий-тармоқ таркибига жамоат ташкилотлари, умумдавлат бошқарув идоралари, хавфсизлик ва ички ишлар хизматлари, божхона ва антимонопол агентликлар, умумназарий тадқиқот йўналишларининг илмий ташкилотлари, кредитлаш ва суғурта тизими муассасалари ва бошқалар кирди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш турли бозорларнинг шаклланиши, янги хўжалик субъектлари ва бозор вазифаларининг пайдо бўлиши, муомала соҳасига ихтисослашувнинг чуқурлашувини ўзига жалб қилади. Шу билан боғлиқ равишда, умумбозор ва махсус хизматлар (савдо-воситачилик, ташқи иқтисодий, ахборот,

молия-кредит ва б.) кенг доирасини яратишга ва ушбу хизматларни кўрсатувчи ихтисослашган корхоналарни ташкил этишга эҳтиёж пайдо бўлди. Инфратузилманинг янги модели – бозор инфратузилмаси вужудга кела бошлади.

Бозор инфратузилмаси бозор муносабатларининг асосий субъектлари ҳисобланган сотувчилар ва харидорлар ўртасида самарали ўзаро таъсирни таъминловчи корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар мажмуини ўз ичига олади. Савдо, таъминот-сотиш ташкилотлари, валюта ва фонд биржалари, ссуда капитали билан савдо қилувчи корхоналар ривожланган тармоғини, транспорт ва алоқа, тижорат-ахборот тармоғи ва бошқа хизмат кўрсатувчи тармоқларни ўз ичига олади.

Ахборот инфратузилмаси алоқа йўллари ва ахборотлар банки, ахборот технологиялари, ахборот ҳамжамияти фаолиятининг ҳуқуқий ва молия-иқтисодий асосини ўз ичига олади.

Экологик инфратузилма яшаш экологик шароитларини, атроф муҳитни инсон иқтисодий фаолиятининг салбий таъсирларидан муҳофаза қилишни таъминловчи муҳандислик иншоотлари фаолият соҳалари мажмуини ўз ичига олади. Унга атроф муҳит ҳолати устидан назорат қилувчи давлат ва маҳаллий органлар, дарё қирғоқлари муҳофазаси бўйича муҳандислик иншоотлари, тозалаш қурилмалари ва ҳ.к.лар киради.

Инфратузилмани функционал белгиси бўйича таснифлаш билан бир қаторда, уни бир қатор белгилари бўйича ҳам фарқлаш лозим: ҳудудий, тармоқ, мулкчилик шакли ва бошқалар.

Ҳудудий белгилари бўйича инфратузилма маҳаллий, минтақавий, миллий, давлатлараро бўлиши мумкин. Жаҳон савдосининг ривожланиши билан давлатлараро инфратузилма (транспорт, ахборот, савдо ва б.) шакллана бошлади.

Миллий инфратузилма (макродаража) одатда, тармоқлараро ва минтақалараро хусусиятга эга, яъни у бутун халқ хўжалигининг амал қилишига хизмат қилувчи тармоқлар ва хизматларни ўз ичига олади. Бу ягона транспорт тизими, алоқа ва бошқалардир.

Минтақавий инфратузилмага (мезодаража) бир мунча чекланган ҳудудда жойлашган ва моддий ишлаб чиқариш корхоналарини, ташкилот ва муассасаларни ҳамда ушбу ҳудуд аҳолисини маҳсулотларни жўнатиш ва сақлаш хизматлари, ахборот узатиш, кишиларни жойлаштириш, моддий ресурслар, шу жумладан, сув, иссиқлик, газ, электр энергияси билан биргаликда ноишлаб чиқариш соҳаси объекти сифатида қараш қабул қилинган.

Минтақавий инфратузилма, шу жумладан, магистрал ва минтақавий объектларни мужассамлаштириб, минтақалараро хўжалик алоқалари тизимида бир унсур бўлиб қолади ва шу билан вақтда, муҳим туман ҳосил қилувчи омил ҳисобланади. Бу иккитомонламалик кўп жиҳатдан ушбу ҳудудда жойлашган инфратузилма объектлари томонидан бажариладиган вазифалар хусусияти ва ишлар

ҳажми, унинг ривожланишида қатнашиш чорасини, инфратузилма хизматлари истеъмолчилари билан иқтисодий муносабатларни белгилайди.

Минтақа инфратузилмасининг ривожланиши бутун иқтисодиёт инфратузилмаси каби унинг ривожланиши учун қулай шароит яратадиган хўжалик субъектларига хизматлар мажмуини кўрсатиш ва ишлаб чиқариш жараёнлари самарадорлигини ошириш орқали жамият ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшади. Ҳозирги вақтда минтақавий мамлакатлар кўп жиҳатдан инфратузилма ривожланишининг етарли даражада юқори бўлмаган ҳолати минтақа паст инвестицион жозибадорлиги ва маҳаллий бозорлар ишбилармонлик фаоллиги кучсизлигининг сабаби ҳисобланади.

Мулкчилик шаклларига нисбатан инфратузилма объектлари давлатга, шаҳарга, маҳаллий ҳокимиятларга тегишли бўлиши мумкин. Улар хусусий, давлат-хусусий, кооператив бўлишлари мумкин. Давлат, шаҳар ва муниципал секторларнинг ривожланиши барча даражалардаги бюджетлар маблағларига, хусусий секторлар эса юридик ва жисмоний шахсларнинг хусусий маблағларига асосланади. Хусусий сектор маблағлар айланувчанлиги юқори бўлган тармоқлар (савдо, молия, суғурта, маиший ва бошқа хизматлар)да, давлат ва маҳаллий секторлар – уларнинг хизматларидан фойдаланиш ижтимоий маблағлар (соғлиқни сақлаш, таълим, маданият) ҳисобига таъминланиши ва кафолатланиши зарур бўлган соҳаларда устунлик қилади.

Инфратузилма томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг ижтимоий хусусияти ва инвестицион жозибадорлик кўрсаткичларининг паст миқдорлари бунинг сабаби бўлиши мумкин: қопланувчанлигининг узоқ муддати; капитал қўйилмалар катта ҳажми; катта техник, иқтисодий, сиёсий хатарлар; асосий фондлар амортизациясининг узоқ даври. Ушбу омиллар мамлакат ривожланишида “давлат онгли равишда инфратузилмага инвестиция киритади, чунки умумий ёрдамчи капиталнинг кўпайиши хусусий инвесторлардан пул фойдаларини кутиш мумкин бўлмаган номоддий фойдани яратади, чунки улардан айримларининг кўламлари хусусий капитал чекланган бозорлари учун жуда катта, бошқалари эса узоқ муддат давомида хусусий инвесторларни қизиқтириш орқали қопланади (П.Самуэльсон).

XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий глобаллашув ва алоҳида ривожланиб борган давлатлараро муносабатларнинг фаол ривожланиши алоҳида мамлакатлар инфратузилмасининг ривожланиш даражасини унинг рақобат устунликларининг муҳим омилига айлантирди.

Транспорт инфратузилмасининг минтақа ривожланишидаги ролини баҳолаш қийин, унинг ҳолати бўйича эса алоҳида минтақанинг ҳам, бутун мамлакатнинг ҳам ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳақида мулоҳаза қилиш мумкин. Юқлар ва меҳнат ресурсларини жойлаштириш фаол динамикаси ҳудудлар ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Бундан ташқари, транспорт инфратузилмасининг турли объектларидан фойдаланилганлиги туфайли дунёда кечаётган глобаллашув ва халқаро интеграция жараёнлари бўлиши мумкин: ахборот технологиялари, ўтказгичсиз алоқа шакллари, электрон тижоратнинг

ривожланишига қарамай, илгаригидек, хом ашё ва маҳсулотларни ташиш, саёҳат қилиш, кўчиб ўтиш, ижтимоий жараёнларда қатнашиш зарур.

Бизнинг фикримизча, алоҳида минтақанинг транспорт инфратузилмаси ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ўртасида бевосита алоқа мавжудлиги ҳақида бир хил фикрлаб бўлмайди. Ваҳоланки, бир томондан, инфратузилма шубҳасиз, савдо ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш имконини беради, бошқа томондан эса шаҳарларнинг ўсиши ва хабар бериш тегишли транспорт йўлларининг чекланганлиги транспорт коллапслари ва муаммоларининг вужудга келишига олиб келади. Кўпчилик дунёнинг мегаполислари келаётган йўловчилар сонининг ўсиши, ресурслар етишмаслиги, транспортдаги ҳалокатлар ва бахтсиз ҳодисаларнинг кўпайиши, ўсиб боровчи ҳаракат зичлигидан азият чекмоқдалар.

Хорижий муаллифларга мурожаат қиладиган бўлсак, уларнинг таъкидлашича, минтақанинг географик жойлашуви ҳамда унинг ҳудудида амалга ошириладиган транспорт хизматлари агломерациялар ва ҳудудлар иқтисодиётини фаоллаштиради.

Масалан, D.J.Graham, D.J.Graham et al. ва P.C.Melo et al. лар транспортнинг муайян агломерацияда меҳнат унумдорлигини таъминлашдаги ҳиссасининг муҳимлигини белгиладилар. Келтирилган муаллифлар транспортировкалашни шаҳар иқтисодиётига таъсир кўрсатувчи омиллардан бири сифатида қарайдилар ва “самарали зичлик” шароитида транспортдан фойдаланишнинг яхшиланиши самарали иқтисодий муҳит яратиш мумкинлигини кўрсатдилар. Бундан ташқари, темир йўл транспорти тармоғини лойиҳалаштириш асосида шаҳар муҳитини ривожлантиришга катта ҳиссани D.A.Hensher et al. асарларида намоён этилган.

Кўплаб ўтказилган тадқиқотлар аниқ корхона ёки шаҳарнинг иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичларига транспорт инфратузилмасининг таъсири самарасини баҳолашга асосланган, бунда бутун минтақа ёки маълум ҳудудга ижобий таъсирнинг тарқалиш имконияти кўрсатилмаган. Транспорт инфратузилмаси масалаларига бағишланган хорижий илмий адабиётда минтақавий даромадлар ва транспорт ўртасидаги ўзаро таъсир ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Исбот сифатида илмий маълумотлар ва ҳисоб-китоблар билан тасдиқланган иккита асосий жиҳат келтирилади:

1. Биринчи жиҳат транспорт ва минтақавий даромадлар динамикасига таъсирининг қуйидаги йўналишларига асосланган:

- ташишнинг яхшиланиши товарлар ва хизматлардан фойдаланиш қийматини қисқартириш, савдони рағбатлантириш ҳисобига фаровонлик ва иқтисодий ўсишга олиб келади;

- транспорт инфратузилмасини мақбуллаштириш ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатчанлигининг ортишига олиб келади, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қиладди, туристик саёҳат сифати ортади;

- ривожланган транспорт инфратузилмасининг мавжудлиги илмий билимлар ва технологик ишланмалар тарқалишига таъсир кўрсатади ва демак, инсон илмий капиталининг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Бундан ташқари, хорижий адабиётларда транспорт инфратузилмасининг мамлакат, иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва минтақалар даражасидаги аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажмига ижобий таъсири кўрсатилган. Транспортнинг ривожланиши маълум ҳудуд даромадлари динамикаси билан ижобий корреляцияга эга эканлигига ишончли исботлар мавжуд;

2. Иккинчи жиҳат даромадлар даражаси ортисининг транспорт ривожланишига тесқари таъсирининг мазмунини ёритади. Масалан, Paulley et al. мақоласида кўрсатилишича, товарлар ва кишиларни жўнатишга бўлган талаб даромадлар ўсишига мутаносиб равишда кўпайиб боради. Yu et.al нинг асари Хитойнинг ҳам минтақа, ҳам миллий даражаларида транспорт инфратузилмасининг иқтисодий ўсишга таъсирини таҳлил қилишга бағишланган. Vose ва Naqе тадқиқотларида транспорт ва алоқага давлат инвестициялари ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги алоқа асосланган. Ва ниҳоят, Beyzatlar et al. кўрсатишича, иқтисодий ўсиш ЕИ мамлакатларида юк ва йўловчи ташишга ижобий таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, хорижий муаллифлар транспорт инфратузилмасини шакллантириш ва минтақавий иқтисодиёт кўрсаткичларининг ўсиши ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқликни белгилаганлиги ҳақида гапириш мумкин.

Миллий тадқиқотчилар ўртасида транспорт ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсири ҳақида бир хил хулоса мавжуд эмас. Бу энг аввало, ўзаро таъсирни баҳолашнинг қўлланилаётган восита ва усуллари турли-туманлиги билан боғлиқдир. Бундан ташқари, олимлар фикрларида тафовутлар бор, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ижтимоий-иқтисодий минтақавий кўрсаткичларни ошириш учун драйвер ҳисобланади ёки аксинча: минтақа фаровонлигининг ўсиши катта инвестицияларни жалб қилган ҳолда унинг инфратузилмаси ривожланишини жалб қилади.

Ю.А.Шарбанин мамлакат иқтисодиётида транспортнинг ролини тадқиқ этишга эътибор қаратиш зарур бўлган бир қатор жиҳатларни ажратди. Биринчи навбатда, транспорт тизимининг ривожланиш даражаси бўйича мамлакат турли минтақаларининг қулайлиги, унинг ресурслари, ишлаб чиқариш қувватлари ҳақида мулоҳаза қилиш мумкин. Бундан ташқари, транспорт тизимининг ривожланиши аҳоли яшайдиган, иш ўринлари, туристик объектлар, дўконлар жойлашган мамлакатни маконий ривожлантириш ҳақида хулоса қилиш имкониятини беради. Бундан ташқари, давлат транспорт инфратузилмасига инвестицияларни амалга ошириш орқали транспорт тизимининг ривожланишига таъсир кўрсатиши керак.

Муаллифнинг кўрсатишича, транспорт ва иқтисодий ўсиш ўртасида кўплаб узвий алоқалар мавжуд. Инвестицияларнинг инфратузилмага таъсири ҳамда меҳнатнинг реал қиймати пасайишига олиб келувчи бўғинларнинг мавжудлиги транспорт тармоғининг такомиллашишига олиб келади ва иқтисодий ўсишга ижобий таъсир кўрсатади.

Транспорт тармоқларининг ривожланиши ижобий самараларнинг вужудга келишини рағбатлантиради, масалан, аҳоли бандлиги ортади, маҳсулот ишлаб чиқариш ва тақсимлаш қиймати пасаяди. Атмосферага зарарли чиқиндиларнинг кўпайиши, асосий транспорт тармоқларида тирбандлик миқдорининг ўсишидек зарарли оқибатлар ҳам таъсир қилиши мумкин.

Бундан ташқари, муаллифнинг мамлакат иқтисодиёти учун ривожланган транспорт инфратузилмасининг муҳимлиги ҳақидаги фикри исботланган ҳисобланади: транспорт инфратузилмасига инвестициялар иқтисодий ўсишни амалга ошириш учун талаб рағбати сифатида қабул қилинади ҳамда минтақалар ва қишлоқ аҳоли пунктлари иқтисодий ривожланишига ўз хиссасини шакллантиради.

АДАБИЁТЛАР:

1. А.Кадиров. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар татни. ТАТУ ФФ. 2018 й.
2. О.Солиев. Менежиент асослари. Тошкент, 2009 й.
3. Рахимова, Қ. Н. Қ. (2022). ЯШИЛ БИЗНЕС АҲАМИЯТИНИНГ ОРТИБ БОРИШИНING ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЗАРУРАТИ. *Scientific progress*, 3(2), 880-885.
4. Burxonovich, M. R. (2022). THE IMPORTANCE OF BASIC MATERIALS AND TECHNOLOGICAL LOSSES IN INCREASING ECONOMIC EFFICIENCY IN THE FORMATION OF COST. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(1), 727-732.
5. Мирзаев, Р. Б., & Юлдашев, Х. А. (2022). АВТОМОБИЛ ОЙНАЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШДА ИСТЕЪМОЛЧИ ТАЛАБЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИГА ТАЪСИРИ. *Scientific progress*, 3(2), 1173-1178
6. Махсудов, Ш. С. (2022). ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ. *Scientific progress*, 3(4), 159-166.
7. Baltabayeva, M., & Kodirova, D. (2022). The need to provide the priority of spiritual and educational processes in the modern education system. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(1), 423-427.
8. Azatovna, Y. G., & Ortikalievna, B. M. (2022). The development of social infrastructure as a factor in managing the innovative development of the region. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, 11(05), 65-70.
9. Mirzakarimova, M., & Azimova, L. (2019). Foreign experience in creating employment structure and ways to apply it in Uzbekistan. *International Journal of Research in Social Sciences*, 9(1), 903-918.

10. Каримов, Ў. (2022). ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БОШҚАРУВ ҚАРОРЛАРИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(Special Issue 2), 102-109.
11. КАРИМОВ, Ў. ЕНГИЛ САНОАТ КОРХОНАЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ БЎЙИЧА МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯЛАРИ. *СТУДЕНЧЕСКИЙ ВЕСТНИК Учредители: Общество с ограниченной ответственностью "Интернаука"*, 78-80.
12. Рахимов, Д. Ш. (2020). ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА. In *МИНТАҚА ИҚТИСОДИЁТИНИ ИНВЕСТИЦИЯЛАШНИНГ МОЛИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА ИННОВАЦИОН ЖИҲАТЛАРИ* (pp. 523-527).
13. Raхimov, D. S. (2021). DIVERSIFIKATSIYA HUDUDLAR SANOATNI MUVOZANATLI STRATEGIK RIVOJLANTIRISH YO 'NALISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 199-207.
14. Рахимов, Д. Ш. (2021). САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИДА МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИЛАЁТГАН МАҲСУЛОТЛАРНИ ДИВЕРСИКАЦИЯЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА. *Scientific progress*, 1(6), 505-511.
15. Рахимов, Д. (2019). Свободно-экономические зоны-расширение экспортного потенциала Узбекистана. *Архивариус*, (12 (45)), 42-44.